

Roepend landschap Vier jaar werken aan ruimtelijke kwaliteit in Fryslân

Peter de Ruyter

'It lân ropt' (Tsjêbbe Hettinga)

Drie kruiwagens gevuld met zand, veen en klei. Met dat beeld maakten we bij de opening van Atelier Fryslân in november 2008 duidelijk dat de kwaliteit van het Friese landschap alles te maken heeft met de verschillen in de ondergrond. Met vereende krachten duwden de leden van het Atelierteam de kruiwagens voort richting de scheefhangende deur van het monumentale pand op de Eewal 66 in Leeuwarden. De sleutel werd omgedraaid, de deur ging open; we konden aan de slag met ruimtelijke kwaliteit in de provincie Fryslân.

Drie kruiwagens gevuld met klei, veen en zand bij de opening van Atelier Fryslân in november 2008
foto: Marike Oudijk

Nu, bijna vier jaar later, heeft het Atelier gevraagd en ongevraagd talrijke adviezen uitgebracht over de ontwikkeling van het Friese landschap. Door het organiseren van activiteiten, werkateliers, tentoonstellingen en debatten werd een brede groep mensen hierbij betrokken. Wat de provincie betreft zit onze taak er per 1 oktober 2012 op. Het doel van het Atelier was te laten zien wat 'ruimtelijke kwaliteit' nou eigenlijk inhoudt. Maar vooral ook om te inspireren en te agenderen. Zijn wij hierin geslaagd? Als leider van het Atelier wil ik graag proberen die vraag te beantwoorden.

Atelier Fryslân kwam voort uit het Provinciaal Streekplan 'Om de kwaliteit fan de romte', vastgesteld in 2007¹. Daarin stond te lezen: 'Het landschap en de ruimte vormen het kapitaalgoed van Fryslân in de toekomst. Het werken aan een economisch sterk en tegelijkertijd mooi Fryslân is daarom ook een gezamenlijke verantwoordelijkheid'.

Binnen Nederland is het uniek dat de kwaliteit van de ruimte zo nadrukkelijk in het Friese provinciale beleid is vastgelegd. Het Atelier wordt in het streekplan benoemd als onafhankelijk uitvoeringsinstrument. In feite was het onze opdracht om iedereen in de provincie er beter van bewust te maken dat de

ruimtelijke kwaliteit van de leefomgeving (oftewel de 'ruimtelijke kwaliteit') van groot belang is: voor het welzijn van mensen in het algemeen en in het bijzonder voor het behoud en aantrekken van hoogwaardige werkgelegenheid.

De drijvende kracht achter het streekplan was wijlen gedeputeerde Anita Andriesen. In de periode voorafgaand aan de start van het Atelier heb ik een aantal keren met haar kunnen spreken. Zij maakte zich op een aantal punten grote zorgen over de kwaliteit van het landschap in Fryslân, het Friese goud. In haar woorden: 'Het Friese goud slaat meer en meer dof uit . . . , wat kunnen we daaraan doen, hoe kunnen we het met elkaar weer laten stralen?' Dat was de uitdaging die ons wachtte bij de start in 2008.

De ontdekking van de horizon

Naast de bevlogen verhalen van mijn leermeester Alle Hosper over het Friese landschap is mijn liefde voor dat landschap in belangrijke mate gebaseerd op de Friese landschapsschilderkunst. Doorslaggevend daarin was een bezoek aan de grote overzichtstentoonstelling 'Salut au monde' in het Fries Museum in 1995². Ik was gegrepen door

het schilderij 'Blauw landschap' van Gerrit Benner. Geen groot doek, maar wel een doek dat voor mij de essentie van het Friese landschap weergaf. Een lage horizon verdeelt het schilderij in viervijfde lucht en éénvijfde land. In de lucht drijven grote abstracte, peinzende wolken. Uit het doek spreekt een immens gevoel van ruimte, maar ook van vrijheid. Vrijheid om na te denken over dat landschap, over de geschiedenis, je eigen plek daarbinnen en de toekomst.

Interessant aan de tentoonstelling was de gemaakte combinatie van de 'klassieke' expressionistische schilderkunst van Gerrit Benner, Dirk Beintema, Jentsje Popma c.s. en de interpretatie van het hedendaagse Friese landschap door buitenlandse kunstenaars. Ik kan mij nog goed het schilderij herinneren van de Duitser Peter Angermann die het dorp Kimsward afbeeldde met kerktoren én expressionistische windturbines. Het schilderij, in snelle toetsen opgezet, liet fraai zien dat het Friese landschap geen statisch gegeven is maar juist voortdurend van gedaante wisselt. Zoals hoogleraar Goffe Jensma in zijn boek 'Het rode tasje van Salverda' schrijft, is de grootste kwaliteit van Friesland niet dat alles er bij het oude is gebleven maar dat het 'tot in zijn vezels heeft leren omgaan met verandering en vernieuwing'.³

'Gorredijk wil en krijgt een uitbreiding van zijn bedrijventerrein, anoniem en uitwisselbaar, terwijl in Drachten en Heerenveen grote hoeveelheden terrein braak liggen. Onbegrijpelijk.'

Zorg als drijfveer

Zoals gezegd was het de bedoeling van het Atelier om mensen sterker bewust te maken van de waarde van de ruimtelijke kwaliteiten van de provincie. Maar waarin zit hem die kwaliteit precies? En hoe stel je vast dat die kwaliteit aanwezig is of juist verdwijnt? Het begrip ruimtelijke kwaliteit wordt vooral bruikbaar en begrijpelijk in relatie tot een bepaalde opgave, een concrete vraag. Bijvoorbeeld de vraag wat uit oogpunt van landschappelijke beleving de meest geschikte locatie is voor windmolens: op de ene plaats kunnen ze de bestaande kwaliteit van een gebied ernstig verstoren, ergens anders kunnen ze de

identiteit van een plek juist versterken door een geconcentreerde plaatsing en een specifieke opstellingsvorm.

Waar het bij 'kwaliteit van de ruimte' meer in het algemeen gesproken om draait, wordt zichtbaar, vind ik, in 'Hoe God verdween uit Jorwerd' van Geert Mak⁴. De auteur beschrijft daarin op een inspirerende manier de veranderingen in geluiden, kleuren en geuren in het landschap rondom Jorwert; de zintuiglijke ervaring van het landschap staat centraal. Maar ook signaleert hij de veranderende snelheden in het landschap, de komst van de auto, de forens en de consequenties van die veranderingen voor mens en omgeving. Je zou kunnen zeggen dat het boek symbool staat voor een alerte houding ten opzichte van onze dagelijkse leefomgeving. Je kunt het lezen als een pleidooi voor aandacht en zorgvuldigheid bij veranderingen in het landschap, een pleidooi voor het hooghouden van bijzondere kwaliteiten.

In Maks boek uit 1995 worden de veranderingen in de laatste decennia van de 20^e eeuw vooral sec beschreven, zonder direct kwaliteitsoordeel. In het werk van Atelier Fryslân was het kwaliteitsoordeel juist het vertrekpunt. Wat gaat er goed, wat kan er beter? Vooral bij de ongevraagde adviezen was onze persoonlijke zorg, verbazing of irritatie veelal de directe drijfveer om te komen tot een ontwerp, een antwoord op de al dan niet zelf geformuleerde opgave. De ongevraagde adviezen waren adviezen waar formeel niemand om zat te springen en tegelijkertijd misschien wel iedereen. Cruciaal was onze onafhankelijkheid: die bood partijen de gelegenheid om al dan niet op termijn over hun eigen schaduw heen te stappen.

Een goed voorbeeld in dit verband is het advies over de ruimtelijke kwaliteit oftewel de uitstraling van bedrijventerreinen in Fryslân uit 2010. Een omvangrijk advies voor drie locaties waaraan we met diverse teams van architecten, stedenbouwkundigen en landschapsarchitecten hebben gewerkt. In de huidige situatie zijn bedrijventerreinen als het IBF bij Heerenveen open wonden in het Friese landschap. Eén van de conclusies uit het advies was dat de transformatie van dergelijke bestaande terreinen op gang gebracht zou kunnen worden door schaarste te creëren, oftewel: door radicaal te stoppen met de aanleg van nieuwe terreinen. Bij de overhandiging van het advies aan de betrokken gedeputeerde in de Bethelkerk in Drachten gaf deze ruiterslijk toe dat hij niet direct op dit advies zat te wachten. Het strookte immers niet met bestaande afspraken. De grote belangstelling voor het advies lijkt daarna evenwel het nodige te hebben bijgedragen aan een denkproces bij verschillende partijen, waaronder de provincie zelf⁵.

Diversiteit als leidraad

In de afgelopen jaren heeft Atelier Fryslân aan de hand van de uitgebrachte adviezen samenhangende opvattingen ontwikkeld met betrekking tot de omgang met ruimtelijke kwaliteit. Het begrip diversiteit is daarbij belangrijk gebleken. Verschillen

'De grote verscheidenheid aan landschapstypen is hét vertrekpunt gebleken voor al onze adviezen en activiteiten.'

Plattegrond 'Landgoed De Jouwer', kansen voor de ontwikkeling van ruimtelijke kwaliteit rondom het nieuwe knooppunt Joure (bron: Atelier Fryslân)

immers máken een landschap. Fryslân is de rijkste provincie van Nederland wat betreft de diversiteit aan landschapstypen; van zand, naar veen, naar klei en alle nuances daar tussenin, met verbijzonderingen als de waddeneilanden, de Middellzee en Gaasterland. Die grote verscheidenheid aan landschapstypen is hét vertrekpunt gebleken voor al onze adviezen en activiteiten. Steeds ging het om de vraag: waar ben ik? Hoe kun je de verschillen tussen landschappen goed tot hun recht laten komen?

Verschillen hebben echter niet alleen te maken met de ondergrond maar ook met de 'druk' op de ruimte. Die is niet overal even groot: de dynamiek van verandering, de 'programmatische druk', is in de A7-zone een andere dan in de regio boven Dokkum. Terwijl er ook binnen de A7-zone zelf verschillen in ontwikkeling zijn. Juist het onderscheid tussen 'hogedruk' – en 'lagedruk' – gebieden is waardevol, het voorkomt dat alles op elkaar gaat lijken. Je moet dan ook niet alles met alles willen verbinden. Ook isolatie, zoals bijvoorbeeld geldt voor de omgeving van De Veenhoop of Sandfirden, kan kwaliteit hebben en tot een eigen 'natuurlijke' dynamiek leiden.

Naast de verschillen in bodemsoort en economische ontwikkeling wordt de Friese situatie verder nog gekenmerkt

door de afwisseling aan belevingssnelheden. Het landschap met zijn grote toeristische en recreatieve kwaliteiten wordt door de gebruikers niet alleen vanuit de auto ervaren maar ook vanaf de boot, de fiets of te voet beleefd. Door die verschillende 'tempi' bewust en weloverwogen te benutten, kunnen kwalitatief hoogstaande landschapsonwerpen tot stand komen.

In het advies 'Landgoed De Jouwer, kansen voor de ontwikkeling van ruimtelijke kwaliteit rondom het nieuwe knooppunt Joure' (2011) komen de drie 'lijnen van diversiteit' op een mooie manier bij elkaar. Het gebied ten zuiden van Joure op de overgang van zand naar veen gaat de komende jaren rigoureuus op de schop. De huidige rotonde wordt vervangen door een ongelijkvloers knooppunt, waarbij de huidige A7 wordt verlegd. In het advies is vooral ruimte en een eigen gezicht gecreëerd. Door de landschappelijke overgang te markeren met singels en lanen, gekoppeld aan fiets- en voetpaden (de lage belevingssnelheid) ontstaat een aantrekkelijk uitloopgebied voor recreanten en omwonenden. Dit groene raamwerk biedt een stevig, hoogwaardig ruimtelijk kader voor het toekomstige, nog onbekende programma. De gemeente Skarsterlân, de provincie Fryslân en Rijkswaterstaat hebben het advies op hoofdlijnen overgenomen.

Douwe Egberts fabriek in Joure

Over kleur- en geheugenverlies

Op het eerste gezicht is de provincie Fryslân er de laatste jaren in ruimtelijk opzicht niet op achteruit gegaan. De aanwezige verrommeling door lukraak geplaatste windmolens, anonieme bedrijventerreinen en uitwisselbare dorps- en stadsranden lijkt niet te zijn toegenomen. De vraag is of dit een resultante is van het ingezette provinciale beleid (inclusief de rol van het Atelier) of dat de economische omstandigheden hierop van invloed zijn. Laten we het vooralsnog houden op een combinatie van die twee. Toch zie je bij nadere observatie dat ongewilde processen wel degelijk doorgaan en verrommeling constant op de loer ligt. Gorredijk wil en krijgt een uitbreiding van zijn bedrijventerrein, anoniem en uitwisselbaar, terwijl in Drachten en Heerenveen grote hoeveelheden terrein braak liggen. Onbegrijpelijk. Het rijke palet aan landschapstypen, dé kwaliteit van Fryslân, vervaagt hierdoor, de provincie verliest aan kleur.

Opmerkelijk is ook de geringe aandacht voor het industrieel erfgoed in de provincie. Met name de melkfabrieken zijn in het verleden stiefmoederlijk behandeld terwijl juist zij mede het verhaal van het Friese landschap vertellen en bakens in het landschap waren. Van de ruim 130 melkfabrieken zijn er nog maar 10 over. Fryslân leidt dan ook aan geheugenverlies. Zorg

en aandacht voor erfgoed is urgent, waarbij ook het naoorlogse erfgoed (DE-Joure, Philips Drachten e.d.) niet vergeten mag worden. Een inhaalslag is absoluut noodzakelijk.

Ruimtelijke kwaliteit is bij uitstek een thema dat vraagt om continuïteit en een lange adem. Vier jaar tijd is te kort om grote ruimtelijke veranderingen tot stand te brengen. Politiek lef, bestuurlijke vasthoudendheid en een consistente visie zijn vereist om op de lange termijn vooruitgang te kunnen boeken. Mijn ervaring is dat juist bij de (kleinere) gemeenten in Fryslân de aandacht voor ruimtelijke kwaliteit nog onvoldoende is ontwikkeld. Enerzijds is dit begrijpelijk door de beperkte capaciteit en expertise, anderzijds zijn juist gemeenten vaak daadwerkelijk aan zet als het aankomt op ruimtelijke kwaliteit in structuurvisies en bestemmingsplannen.

De laatste twee jaar hebben we positieve ervaringen opgedaan met zogenoemde werkateliers. Deze ateliers zijn een zoektocht naar ‘de vraag achter de vraag’. Aan de hand van een concrete opgave wordt de vraag ter plekke aangescherpt. Alleen al het feit dat ambtenaren ‘door de afdelingen heen’ een dag met elkaar op stap zijn en bewust leren kijken naar hun werkomgeving is enorm waardevol. De werkateliers voor gemeenten zouden

‘Ruimtelijke kwaliteit is geen luxe. Het kost niets extra’s, maar loont wel, in materiële én immateriële zin.’

in de toekomst dan ook zeker een vervolg moeten krijgen. Ook hier geldt weer de noodzaak van een lange adem, van blijvende aandachtigheid. Dit vergt tijd. Zoals een mooie Friese uitdrukking luidt: ‘Je kinne net fan de flier op de souder stappe’ (‘Je kunt niet van de vloer op de zolder stappen’).

Ruimtelijke kwaliteit in ongewisse tijden

Gedurende de termijn van Atelier Fryslân die duurde van oktober 2008 tot oktober 2012, is het economische tijt gekeerd. De tijd van groei is voorbij. Maar juist in perioden van recessie moet je ambitie tonen en samenwerken. Drie punten zijn daarbij relevant.

Ten eerste: ruimtelijke kwaliteit is geen luxe. Het kost niets extra’s, maar loont wel, in materiële én immateriële zin. Het advies over de ruimtelijke kwaliteit van gemalen toont dat fraai aan. Door de hoge hekwerken rondom de gemalen waar mogelijk te vervangen door bijvoorbeeld een haag, greppel of zitgelegenheid, blijft er per saldo geld over en ontstaan er gastvrije plekken in het landschap waar mensen kunnen genieten van de omgeving.

In de tweede plaats: een goed ruimtelijk ontwerp is integraal: het weet opgaven, en daarmee ook geldstromen,

noten

- 1 ‘Om de kwaliteit fan de romte’, Provinciaal Streekplan 2007-2017, Leeuwarden, 2007
- 2 ‘Salut au monde’, Fries Museum, Leeuwarden, 1995
- 3 ‘Het rode tasje van Salverda’, Goffe Jensma, Leeuwarden, 1998
- 4 ‘Hoe God verdween uit Jorwert’, Geert Mak, Amsterdam, 1995
- 5 ‘Nije enerzjy foar Fryslân’, coalitieakkoord, Leeuwarden, 2011

met elkaar te verbinden. Ons laatste grote advies over de Nederlandse waddenkust laat dat zien. Door de toekomstige klimaatverandering te koppelen aan een andere kijk op dijkversterking kan een brede toegankelijke kustzone ontstaan die aantrekkelijk is voor natuur, recreatie en toerisme. De zeespiegelstijging kan zo een positieve invloed uitoefenen op de kwaliteit van de leefomgeving, die door krimp van de bevolking onder druk staat.

Tot slot: in Fryslân is er een oprechte interesse in het landschap. Het begrip ruimtelijke kwaliteit leeft. Ik was soms aangenaam verrast over de betrokkenheid bij een onderwerp, zoals op die avond in Heeg waar maar liefst 200 mensen naar het dorpshuis waren gekomen om ons advies over watersportkernen in ontvangst te nemen. Die betrokkenheid is goud waard. Bouwen aan onderling vertrouwen en met elkaar in gesprek blijven over complexe onderwerpen zijn onmisbaar bij het stimuleren van ruimtelijke kwaliteit.

Maar bovenal vraagt het rijke Friese landschap als het ware zelf om zorg voor ruimtelijke kwaliteit, om het bewaken van die zo unieke verscheidenheid. Het kleinschalige Wâldengebiet heeft de grote maat van de Greidhoeke nodig, en omgekeerd, om herkenbaar en onderscheidend te zijn. Ook in tijden van onzekerheid en grote veranderingen is diversiteit een waarde die we in Fryslân moeten blijven koesteren.

Kortom, na het inhoud geven aan het begrip ruimtelijke kwaliteit en het benadrukken van het belang ervan, gaat het nu om het samen toepassen van de door het Atelier verworven kennis. De kiem ligt er. Het landschap roept. ■

Peter de Ruyter (1965) is landschapsarchitect en schreef dit essay ter afronding van vier jaar werken aan de kwaliteit van het Friese landschap bij de beëindiging van Atelier Fryslân per 1 oktober 2012.